

Illés Endre útja

Itt az idő, hogy korunk és nemzedékem egyik legizgatóbb írójának eddigi útját végre megrajzoljuk? Valóban, s talán nem vagyok szerénytelen, ha megjegyzem, hogy szépprózáját megillető méltatásban igyekeztem részesíteni. Egyik színműve mellett is hitet tettem, midőn pergőtűz indult ellene, mert „tetten érte” a fiataliságot, illetve egyik jellegzetes típusát. Hátra van még összes színművének méltatása, de műhelytitkaival bővített kiadásuknak csupán egyik kötete jelent meg. Ami pedig esszéit illeti, új kötetével (*A só íze*) új műfajt teremtett. A meglepetések írója, az évek múlásával nem zárkózik körülhatárolt világba, ellenkezőleg: egyre nyiltabb és nyitottabb. Tegyük hozzá, hogy saját írói világán kívül egy másik világa is van: az egész magyar irodalom. Életünk egyik döntő fordulóján véghez viszi irodalmunk teljes mozgósítását az ifjú regrutáktól az őszbe csavarodó népfölkelőkig, és sírokat pattant fel. A kettős tevékenység sohasem zavarja, inkább kiegészíti egymást. A hivatás és az elhivatottság felső fokán él, és csodálatosan bírja ezt a feszültséget. Erre született.

Egy könyv értékét nem csupán az dönti el, hogy mennyi újat mond. Éppen annyira fontos, hogy mekkora hullámverést kelt bennünk, milyen mélybe süllyedt élménytömegeket mozdít fel? Új kötetét mozaikok gyűjteményének nevezi, de különös mozaikok ezek. Az egészből kiemelve sem érezzük, hogy valaminek a részei vagy darabkái, mindig teljes értékű mondanivaló rejlik bennük. A mozaikok között találunk egészen kidolgozott esszéket is, ezeknek az alkotó módszerük merőben új. Szép Ernőt valósággal teremtés közben éri tetten, mindent megtud az íróról, mielőtt „krétarajzhoz” vagy mozaik alkotásához fogna. Am „mozaikjai” sem maradnak esszéi mögött, olykor méltatlanul elfeledett írókat támasztanak fel, mások már „kimerítettnek” vélt génuszokról mondanak merészen újat. Néha a portré alkalom, hogy keretében egy még fontosabb s bár véle összefüggő, de külön állásfoglalást érdemlő ügyet elevenítsen fel. Ez történik mesteri Osvát-mozaikjában, elsőnek mondja ki kertelés nélkül, hogy „Ady valamiképpen mindig idegen maradt” a Nyugatnál. Okát is tudjuk, a Nyugat konokul a feltörekvő polgárság lapja akart maradni, Ady pedig sokkal szélesebb közösségre tartott igényt. Ady halála után ez az igény végképpen kimaradt a Nyugattól. Illés írása itt csaknem kicsap medréből, mintha a megalázott Adyról akarna freskót adni mozaik helyett. Ady megaláztatása pedig egyértelmű volt a munkások és parasztok törtenelmi igényeinek az elutasításával. Illés Endre mozaikja int, hogy végre a Nyugat minden érdemének elismerésével erről is beszélni illenék.

Könyvében legjobban a Móricz Zsigmondról faragott kockák kaptak meg. (Tapogató.) Elámultam: ennyi újat mondani Móriczról? Miként lehetséges ez? Illés Endre egykor kissé elhamarkodottan ítélte Móricz kései novelláiról. Utóbb kételkedni kezdett ítélete helyességében, és a jóvátétel egyedül idvezítő módszeréhez folyamodott: újra végigolvasta elbeszéléseit, megállapította korszakait, jellemezte típusait, s ezután a végső novellák egyszerűre fénybe borultak, mert távolról sem esést, de új fejlődési korszak nyitányát jelentették. Kérdem: hány író lenne hajlandó ma ekkora utat tenni az igazságért? (A haladó katolikusok immár kételkedni kezdenek a pápai csalhatatlanság elvében, bizonyos írók azonban annál inkább magukévá teszik.)

Móricz, nem sokkal halála előtt, azóta is alig emlegetett novellát írt (Életre ítélt), holott egyik legfontosabb önvallomása, a fiatalok véle szemben tanúsí-

tott kegyetlenségéről szól. Illés Endre hallása kellett, hogy az áttételen keresztül Móricz szomorkásan dacos hangját meghallja. A fiatal írók már a 30-as években egy korszak „lezárásának” tekintették, és rákattintották a lakatot. Holott Móricz, mióta fölfedezte a maga világát, ezzel az életmatériával küzdött és kísérletezett mindhalálig. Utánozni vagy folytatni senkit sem lehet, de írói módszertant és erkölcsöt tőle tanulhatnának. Nem sokkal halála előtt orvosi vizsgálatra ment, és néhány hétre a klinikán akarták tartani. Szervezetét teljesen egészségesnek találták, de a szakadatlan munka és mozgás alaposan kimerítette. A professzor hiába marasztotta, s biztatta, hogy új embert varázzsol belőle, néhány nap múlva megszökött; ment írni, gyalogolni, elégetni maradék erejét. Midőn oly nyugtalanul hanykolódott, és próbált beszélni halálos ágyán, akkor is életművét akarta folytatni. Ebben rejtett sajtósági hősiessége, s kérdelem: lezárnak ítélnék ezt az életművet? Ha korszaknak is tekintjük, bizonyos korszakokkal folytat párbeszédet.

Illés Endrének tartós vitája folyt Babits Mihállyal a kritikáról. Babits a „száraz” kritika barátja volt, Illés Endre fontosságot tulajdonított az érem másik oldalának: a művész személyiségének, olvasás közben látni akarta az író is. Babits ebben a novella betörését szemlélte, Illés új műfaj teremtését. Igaza lett, diadalra vitte az életes kritika műfaját, s ezáltal a mű teljesebb megértését szolgálja. A személyiség a humusz, és nem mindegy, hogy televényből vagy szikes talajból bújnak elő a növények. Új könyvében is hű marad módszeréhez, egyik Babits-kockája alig két oldal, apró epizódot közöl a náluk vendégeskedő költőről, de a két oldal fölér egy lélektani tanulmánnyal. Mélyen Babitsba világít, s ért ezzel a költőnek, akit annyira becsül és szeret? Távolról sem, Babits „leleplezését” más kockákban is folytatja, s ezek után még jobban csodáljuk gyönyörű, himnikus felfohászkozásait, mint az Októberi ájtatosság, mert most látjuk igazán, hogy mekkora belső kínok és önkínzások oldódtak fel strófaikban.

Illés módszerét Kosztolányinál is alkalmazza, ezért sikerült tíz oldalon teljes értékű portrét adnia. Azt fedezte fel Kosztolányiban, amit senki sem, a halál rokonát. Húszéves, midőn apja a bécsi egyetemre küldi, és az idegen nagyvárosban csaknem összeomlik. Nem bírja a magányosságot meglepetésekre váltani, úgy vágyik haza, vissza az otthon melegségébe, mint az erőszakkal elszakított gyermek. Csáth Géza levele oldja fel a görcsöt: írja meg ezt a didergő gyermeket, „a kis Didét”. Így jöttek a világra A szegény kis gyermek panaszai. Ez a gyermek mindig ott élt Kosztolányi valamelyik belső rejtekében, az ő hangja csendül ki csodálatos kis remekéből, a Zsivajgó természetből is. Egész életében otthon után sóvárgott, családjáról valósággal kis prózai eposzt írt (Bölcsőtől a koporsóig), ám szerelmi élete egy végzetes sérüléssel kezdődött (Aranysárkány), s úgy vélem, ezt sohasem heverte ki. Volt családja, de igazán feloldó és tápláló családi élete sohasem.

Szeretett játszani, ám Illés Endre azt is fölfedezte, hogy játékaiban a halál sejtelve és jelenléte bujkált, de természetesen más is, „lobogó értelem és kigyulladt kíváncsiság”. Játékainak, életbódultságának nagy volt az ára, nem fogyasztott kevesebb és ártalmatlanabb narkotikumot, mint Ady, bár másnéműeket. De nem csupán a játékos Kosztolányi létezett, mögötte másik is készülődött, és előre tört. Ez a Kosztolányi fokozottan Budapest írója lett, ő szerezte egyik legjobb budapesti regényünket, az Édes Annát. A regény egyben vádirat az ellenforradalom társadalmának halálos „játékai” ellen. Az író elindult az „alsó ország” ábrázolása felé, és ki tudja, mit teremtett volna még ez a Kosztolányi? Életében s az irodalomban egyaránt új korszak nyitására készült, s közben — mint utolsó arcképe bizonyítja — elszántan, szinte haragosan nézett szembe a halállal, mintha életjussát nem akarná feladni. Fölvette a harcot, de vesztes maradt.

Könyvében az irodalom arca kipirul, merevsége feloldódik, közel jön

hozzánk, szinte élettársunkká szegődik. Vallomást mond, hogy az igazi író az egész életből fogad be ingert s izgalmat. Így tett egy orvosprofesszor döntő hatást az elinduló íróra. Azt is tudja, hogy az író életművének gyarapítása mellett lényeges feladatokat teljesíthet, ha nem felede el bizonyos szavaknak, így a felelősségnek és a lelkiösmeretnek értelmét. Tökéletes ellenlábasa a csak önmagáért élő és önmagába zárkozó írónak. Akadt ideje mindenre. Egyedül ő állott teljes fegyverzettel Nagy Lajos mellé, midőn csaknem süllyesztőbe került. Számon tartotta az idegenben élő Lesznai Annát, aki nem tanult meg jól angolul, hogy a körtvélyesi parasztasszonyoktól tanult izes magyar beszédet el ne feledje. Egy nagy Illyés-tanulmány alapjait rakja le...

A só íze legterjedelmesebb darabja, a Test és lélek; Tamási leveleiből közül irodalomtörténeti jelentőségű kötőszöveggel. Távrolról sem „kommentálásról” van szó, Illés sokkal mélyebbről beszél, és mondatait halk zene kíséri. Tamási legjobb barátjának vallotta, a barátság próbája pedig mindig a hétköznapok szürkének tetsző sora. Ezek a hétköznapok szépülnek meg Tamási leveleiben és Illés emlékezéseiben. Kapcsolatuk rendkívüli volt, két egyenrangú íróé, és történetesen az egyik a másik műveinek kiadója is volt. Illés Endre akkor fogta meg Tamási kezét, midőn zenitre ért, és műveit széles rétegekhez kellett juttatni, mert a nehezen író Tamásinak a siker volt első számú izgatószer. Másodszor a hallgatás nehéz éveit után fogadta gondjába, mihelyst tehetette, s megadta néki a megillető írói elégtételt.

Illés Endre Tamási „nehéz ügyének” a „Magyari rózsafának” a történetét is elmondja kertelés nélkül, s természetesen íróhoz méltó hangon. Amit Tamási ennek a regénynek a tervéről írt és baráti körben mondott, abban kivétel nélkül senki sem találhatott. A megvalósult regény azonban csakugyan „történelmi, társadalmi tévedés... Ellenkezőjére fordítja itt, amire fiatalon, remeklő novellájában, az Erdélyi csillagokban felesküdt”. Ha elsőnek Illés Endre kezébe kerül a regény, sohasem jelent volna meg, de mire csakugyan oda jutott, már késő volt, Tamási átengedte egy hetilapnak. Mit tehattünk, elolvastuk és hallgattunk; nem cselekedhettünk mást. Egyedül Illés Endrének volt módjában cselekednie, és saját kockázatára meg is tette, rövidesen Virrasztás címen kiadta Tamási publicisztikájának mintegy félezer oldalas gyűjteményét. A Virrasztás az egész Tamásit mutatja meg, visszatérését önmagához. Összes novellája, a Virrasztás és a Három játék voltak akkor egyedüli bástyái.

Közben érdekes kísérleteket tett; „csalóka remények” izgatták: „*kitörni, kitörni*”. Éppen a legkedvezőtlenebb időben akarta meghódítani a külföldi színpadot, mert lába alatt egyre bizonytalanabbá vált a talaj. A honi politika bizalmatlan volt véle szemben, mellőzte, a baloldalon egyesek — merőben más okokból — ugyancsak szigorúan bírálták, nem csupán Kolozsivárt, de a parasztpárt balszárnyán is. A Vásárhelyi találkozók egykori hívőinek jelentős része elhúzódtott tőle. Tamási pedig közéleti szerepet is igényelt, a mélyből történt feltörését így hitte teljes értékűnek. Úgy vélem, egy időre belső elbizonytalanodás lepte el, ez íratta meg véle a Magyari rózsafát, s játszadozott a külföldi „kalandozások” gondolatával. Annyi azonban bizonyos, hogy emigrációra sohasem gondolt.

Elérkezett az idő, midőn döntenie kellett szülőföldje és Budapest között. Nehezen ment a döntés, végül Budapestre költözött. A nagyobb biztonság és a szélesebb működési terület reménye mondotta ki benne a végső szót. Az első nemzetgyűlés dísztagja lett, a következő választáson azonban a parasztpárt nem vállalta. 1947-ben lett ötvenéves, Illés Endre a kiadó nevében „legalább egy ebédrel” akarta kárpótolni; a meghívottak közül csupán ketten jöttek el. Más emlékeket is megörökít Illés Endre, a leglényegesebbnek a Bodort ítélem. Egyetlen példányban nyomatta ki nászajándéknak. Harmadik házasságát kötötte ekkor Tamási Áron, és a rövid, de mesteri novellában, biztos előérzettel

jövendöli meg a frigy lehangoló végét. Az Énekes madár Magdója, midőn veszélybe jut a madártojás, lenyeli, szertartást végez, áldozik, magába fogadja a folklórt, Tamási világának értelmét, legnagyobb kincsét. Bodoru elveszti vőlegénye öngyújtójának tűzkövét, vigyázatlanul eltöri a madártojást, majd kis tükrét, és legjobban a tükröt sajnálja. Nem szívja mélyre a folklórt, az öregedő író tüze is alig érdekli, a tükörért szomorkodik, mert fiatal, önmagát akarja látni és megvalósítani. Csakugyan így volt? Harmadik felesége egy ideig énekelni tanult, egyszer, zárt baráti körben, Bartók-balladát énekelt, megrázó élmény volt. Kitűnő előadóművész lehetett volna belőle. Bartókért rajongott, nem tért idegen utakra, férje azonban megakasztotta elinduló pályáján, nem engedte saját tükrébe nézni. Azt akarta, hogy benne lásson meg mindent. Tamási egész életében ilyen nőt keresett, vágya szép nosztalgia maradt, s alapjában boldogtalan ember lett.

Lám, Illés Endre könyve párbeszédre kényszerít. Megállít, emlékeket hív fel a mélyből. Régen nyugtalanító kérdésekre válaszol, bogokat old fel. Finoman, választékosan mond el mindent, eufóriát teremt. Virágzó geometriáját a világra arányozza. Mi lesz a következő stációja? Bölcsessége filozófiává sűrűsödik? Parainézist ír nemzetének? A dráma terén alkot ismét merészen újat? A só ize tele ígéretekkel.

Óbudán, 1976. július

